

**Okupacja niemiecka
wschodnich ziem polskich
w latach 1941–1944**

Wojciech Łukaszun
Dmitriy Panto

Okupacja niemiecka wschodnich ziem polskich w latach 1941–1944

Gdańsk 2021

Niemieccy żołnierze kąpiący się w pobliżu porzuconego sowieckiego czołgu BT-7 na Polesiu. Okupowana Polska, lato 1941 r. (autor: NN; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku)

Wstęp

Począwszy od 22 czerwca 1941 r. polskie województwa wschodnie, znajdujące się od września 1939 r. pod okupacją sowiecką, były stopniowo zajmowane przez oddziały niemieckie. Wehrmacht anektował te tereny do stycznia 1944 r., kiedy to Armia Czerwona przekroczyła przedwojenną granicę polsko-sowiecką. Opanowanie całego obszaru wschodnich województw przebiegało stopniowo i zakończyło się w styczniu 1945 r., wraz z zajęciem Białostoczczyzny. Koniec okupacji niemieckiej nie przyniósł jednak oczekiwanego powrotu do sytuacji sprzed września 1939 r.

W latach 1941–1944 wschodnie województwa zamieszkiwało około 13 mln obywateli polskich. Na większość z nich składali się Ukraińcy, Białorusini, Żydzi i tzw. tutejsi. Polacy stanowili jedynie około 43% ludności. Na terenie tym znajdowały się dodatkowo także osoby, które przybyły tu po wrześniu 1939 r., uciekając przed Wehrmachtem, lub należały do sowieckich, okupacyjnych struktur administracyjnych, partyjnych, wojskowych czy służb bezpieczeństwa.

Działania niemieckich władz okupacyjnych dotknęły zarówno mieszkańców wschodnich województw, jak i osoby, które znalazły się na nich nie z własnej woli. Właśnie na tych terenach Niemcy przydzieleni do Einsatzgruppen przeprowadzili pierwsze masowe egzekucje ludności żydowskiej, unicestwiając jednocześnie tysiące osób. Następnie stworzyli getta, których mieszkańcy zostali w późniejszym okresie rozstrzelani lub wywiezieni do obozów zagłady. Na terenie wschodnich województw doszło także do tragedii sowieckich jeńców wojennych. Większość z nich – pozbawiona praw żołnierzy wziętych do niewoli – została planowo wyniszczona za pomocą głodu i chorób. Wystosowano także specjalne rozkazy nakazujące natychmiastową likwidację służących w Armii Czerwonej komisarzy oraz komunistycznych działaczy partyjnych. Niemiecki terror obejmował także lokalne elity, złożone głównie z Polaków, które były represjonowane również w okresie okupacji sowieckiej.

Z uwagi na znaczne zróżnicowanie narodowościowe na ziemiach tych intensywnie stosowano politykę antagonizowania grup etnicznych oraz wykorzystywano inicjatywę społeczności nieposiadających własnych państw. Niemcy od pierwszych dni korzystali również z nierozwiązanych konfliktów etnicznych i problemów sięgających okresu międzywojennego, które zintensyfikowały się podczas okupacji sowieckiej.

Teren ten był wyjątkowy także z powodu operowania na nim różnych grup i organizacji zajmujących się działalnością partyzancką i konspiracyjną. Były to formacje o różnych proveniencjach narodowych, politycznych oraz państwowych.

Okupacja niemiecka wschodnich województw polskich przebiegała inaczej w różnych częściach tych ziem – zarówno pod względem stopnia intensyfikacji, jak i wpływu na

ludność. Sytuacja zależała od decyzji lokalnych organów administracji okupacyjnej, składu etnicznego ludności, stopnia oporu, aktywności lokalnych struktur kolaboracyjnych czy odległości od linii frontu.

W celu ukazania warunków i specyfiki okupacji niemieckiej na wschodnich ziemiach polskich za pomocą fotografii przeprowadziliśmy kwerendy w archiwach i muzeach znajdujących się głównie na Ukrainie i w Białorusi. Przedstawione w albumie zdjęcia pochodzą ze zbiorów: Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego, Muzeum Krajoznawczego w Iwano-Frankiwsku, Muzeum Krajoznawczego w Brzeżanach, Muzeum Krajoznawczego w Równym, Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej oraz Narodowego Muzeum Historycznego w Mińsku, Centralnego Państwowego Kinofotofonoarchiwum im. Pszenicznego w Kijowie, Muzeum Krajoznawczego w Baranowiczach, Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Nowogródku, Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Berezie, Białoruskiego Państwowego Archiwum Kinofotofonodokumentów w Dzierżyńsku i Muzeum Okupacji i Walk o Wolność na Litwie. Dodatkowo skorzystaliśmy także z fotografii z Kompleksu Memorialnego „Twierdza – Bohater Brześć”, Bundesarchiv w Koblencji, Ośrodka Karta w Warszawie, Studium Polski Podziemnej w Londynie oraz Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku.

Pozyskane materiały umożliwiły nam bardzo szerokie przedstawienie rzeczywistości okupacyjnej na tych terenach. Fotografie zaprezentowane w albumie można podzielić na dwie grupy: zdjęcia propagandowe wykonane przez profesjonalnych fotografów oraz zdjęcia wykonane przez mieszkańców okupowanego terenu i niemieckich żołnierzy.

Fotografie propagandowe – zarówno niemieckie, jak i sowieckie – przedstawiają wykreowany obraz rzeczywistości i służą do osiągnięcia określonych celów politycznych, takich jak pokazanie własnych osiągnięć i przedstawienie wroga w jak najgorszym świetle.

Zdjęcia wykonane przez mieszkańców okupowanych terenów wyróżniają się realizmem i ukazaniem subiektywnego punktu widzenia poszczególnych osób. Często są to fotografie bardzo osobliwe i wzruszające. Zachowało się ich jednak bardzo mało, bowiem władze okupacyjne ograniczały możliwość posiadania aparatów fotograficznych. Mieli je natomiast żołnierze niemieccy, którzy często wykonywali zdjęcia dla celów prywatnych. Przedstawiają na nich nie tylko życie codzienne, nową rzeczywistość, ale i dokonane zbrodnie. Niejednokrotnie traktowali utrwalanie egzekucji jak pewnego rodzaju rozrywkę.

Pozyskany materiał zdjęciowy wraz z podpisami i cytatami stanowiącymi komentarz podzieliliśmy na pięć grup, które stanowią zarazem rozdziały albumu.

W pierwszym rozdziale, dotyczącym nowego porządku okupacyjnego, można zapoznać się z przekształceniami okupowanych przez Niemców terenów, tworzeniem struktur kolaboracyjnych oraz kwestiami związanymi z zarządzaniem polskimi obszarami położonymi na wschód od Generalnego Gubernatorstwa.

W drugiej części albumu opisujemy zagadnienia związane z terrorem i eksterminacją.

Szczególne miejsce zajęło wskazanie tragedii ludności żydowskiej, polskich obywateli zamieszkujących wschodnie województwa, a także sowieckich jeńców wojennych.

Rozdział trzeci dotyczy oporu wobec władz niemieckich. Szczególną uwagę chcieliśmy zwrócić na dużą liczbę różnych organizacji działających na tym terenie, które mimo zaangażowania w walkę ze wspólnym wrogiem – czyli z Niemcami – w większości przypadków reprezentowały rozbieżne interesy polityczne i narodowe.

Czwarta część albumu dotyczy warunków codziennego funkcjonowania ludności, ze zwróceniem uwagi zwłaszcza na kwestie ekonomiczne, zaopatrzeniowe oraz życie religijne.

W ostatnim rozdziale, dotyczącym ofensyw Armii Czerwonej w 1944 r. i akcji „Burza”, chcieliśmy za pomocą fotografii przedstawić, jak wyglądało opanowywanie przez oddziały sowieckie wschodnich województw, które nie przyniosło upragnionej wolności ludności opowiadającej się za Polską. Naszym celem było również ukazanie tragicznej sytuacji tamtejszych żołnierzy Armii Krajowej (AK).

Używane przez nas określenie „okupowana Polska” jest związane z tym, że społeczność międzynarodowa nie uznawała zmian granicznych wprowadzonych przez ZSRS po 17 września 1939 r. W świetle prawa międzynarodowego Rzeczpospolita w granicach przedwojennych istniała aż do lutego 1946 r.

Pragniemy podziękować dyrekcji Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku za przychylność wobec projektu, wsparcie merytoryczne i cenne uwagi, a także pracownikom wszystkich instytucji, z którymi współpracowaliśmy, za pomoc w dotarciu do poszukiwanych zdjęć oraz za zgodę na ich udostępnianie.

Wojciech Łukaszun
dr Dmitriy Panto

Nowy porządek okupacyjny

Latem 1941 r., po przejściu frontu, niemiecka administracja przejęła kontrolę nad obszarem okupowanym dotychczas przez ZSRS. Spowodowało to ustanie chaosu wywołanego próżnią władzy. Administracja wojskowa opierała się na szczytkowych strukturach aparatu zorganizowanego uprzednio przez komendantury polowe żandarmerii, których zadaniem było sprawowanie nadzoru nad zapleczem walczących oddziałów po przejściu frontu. Wspierały je bataliony policji porządkowej i dywizje bezpieczeństwa (niem. Sicherungs-Division) odpowiedzialne za ochronę tyłów walczących oddziałów, w tym szlaków komunikacyjnych. Dowództwo Wehrmachtu, mając na względzie wyłącznie problemy zaplecza frontu i związane z organizacją zaopatrzenia, traktowało zajęte latem 1941 r. ziemie polskie jako okupowaną część ZSRS. Wraz z oddziałami niemieckimi na południowo-wschodnich obszarach okupowanej Polski walczyły także wojska węgierskie i rumuńskie. W czasie trwania okupacji niemieckiej przez tereny wschodniej Polski przemieszczały się lub czasowo na nich stacjonowały także oddziały innych państw, sojuszników III Rzeszy oraz ochotnicze, sformowane w ramach Waffen-SS.

Wkroczenie wojsk niemieckich niejednokrotnie spotkało się z pozytywną reakcją miejscowej ludności, która miała ograniczony dostęp do informacji na temat terroru w Generalnym Gubernatorstwie (GG; niem. Generalgouvernement) i na ziemiach wcielonych do Rzeszy, a sama była represjonowana przez władze sowieckie. Ludność ukraińska dodatkowo wiązała z przybyciem Wehrmachtu nadzieje na stworzenie pod egidą III Rzeszy własnego państwa.

Po zajęciu danego obszaru władze niemieckie inspirowały, wykorzystywały propagandowo lub tolerowały przypadki lokalnych wystąpień, rabunków i samosądów,

których ofiarą były głównie osoby oskarżane o kolaborację z władzami sowieckimi oraz Żydzi. W tym samym czasie pozbywano się również świadectw władzy sowieckiej. Usuwano i niszczone propagandowe hasła i plakaty, zdobienia budynków, obrazy oraz pomniki Józefa Stalina, Włodzimierza Lenina, a także pozostałych działaczy komunistycznych.

16 lipca 1941 r. w Berlinie zdecydowano o charakterze okupacji zajętych terenów na wschodzie. Powołano wówczas Komisariaty Rzeszy oraz Ministerstwo ds. Okupowanych Terenów Wschodnich, którym kierował Alfred Rosenberg. Do grudnia 1941 r. administracja wojskowa była stopniowo zastępowana przez struktury cywilne.

Wschodnia część Polski w czasie okupacji niemieckiej w latach 1941–1944 podlegała pod pięć różnych systemów administracji. Były one dodatkowo wewnątrznie zróżnicowane ze względu na inne podejścia lokalnych decydentów i odmienną politykę wobec grup etnicznych. Okupowane przez ZSRS obszary polskie, wchodzące do czerwca 1941 r. w skład Białoruskiej, Ukraińskiej i Litewskiej SRS, zostały podzielone według nowego systemu utworzonego przez władze niemieckie i weszły w skład różnych jednostek administracyjnych:

- przedwojenne województwa wileńskie i nowogródzkie (wraz ze wschodnimi fragmentami województwa białostockiego i północnymi poleskiego) weszły w skład Okręgu Generalnego Litwa (niem. General Bezirk Lituanien) i Okręgu Generalnego Białoruś (niem. General Bezirk Weißruthenien) należącego do Komisariatu Rzeszy Wschód (niem. Reichskommissariat Ostland);
- większość województwa białostockiego (wraz z zachodnimi fragmentami województwa poleskiego) została wcielona do Okręgu Białystok (niem. Bezirk Bialystok), włączonego w skład III Rzeszy w ramach prowincji Prusy Wschodnie (niem. Ostpreußen);
- województwo wołyńskie i pozostałą część województwa poleskiego przyłączono do Okręgu Generalnego Wołyń-Podole (niem. Generalbezirk Wolhynien-Podolien) podporządkowanego Komisariatowi Rzeszy Ukraina (niem. Reichskommissariat Ukraine);
- województwa tarnopolskie oraz stanisławowskie wraz ze wschodnią częścią lwowskiego włączono w skład GG jako Dystrykt Galicja (niem. Distrikt Galizien).

Ze struktur administracji w pierwszym okresie wykluczeni byli Żydzi. Ludność żydowska została zmuszona do przeniesienia się do gett, zarządzanych przez Żydowskie Rady Starszych (Judenraty). Polacy pracowali w urzędach jedynie do połowy 1942 r. Następnie zostali usunięci i zastąpieni Niemcami, Białorusinami i Ukraińcami. Jedynie w przypadku Komisariatu Rzeszy Wschód i Dystryktu Galicja – z uwagi na

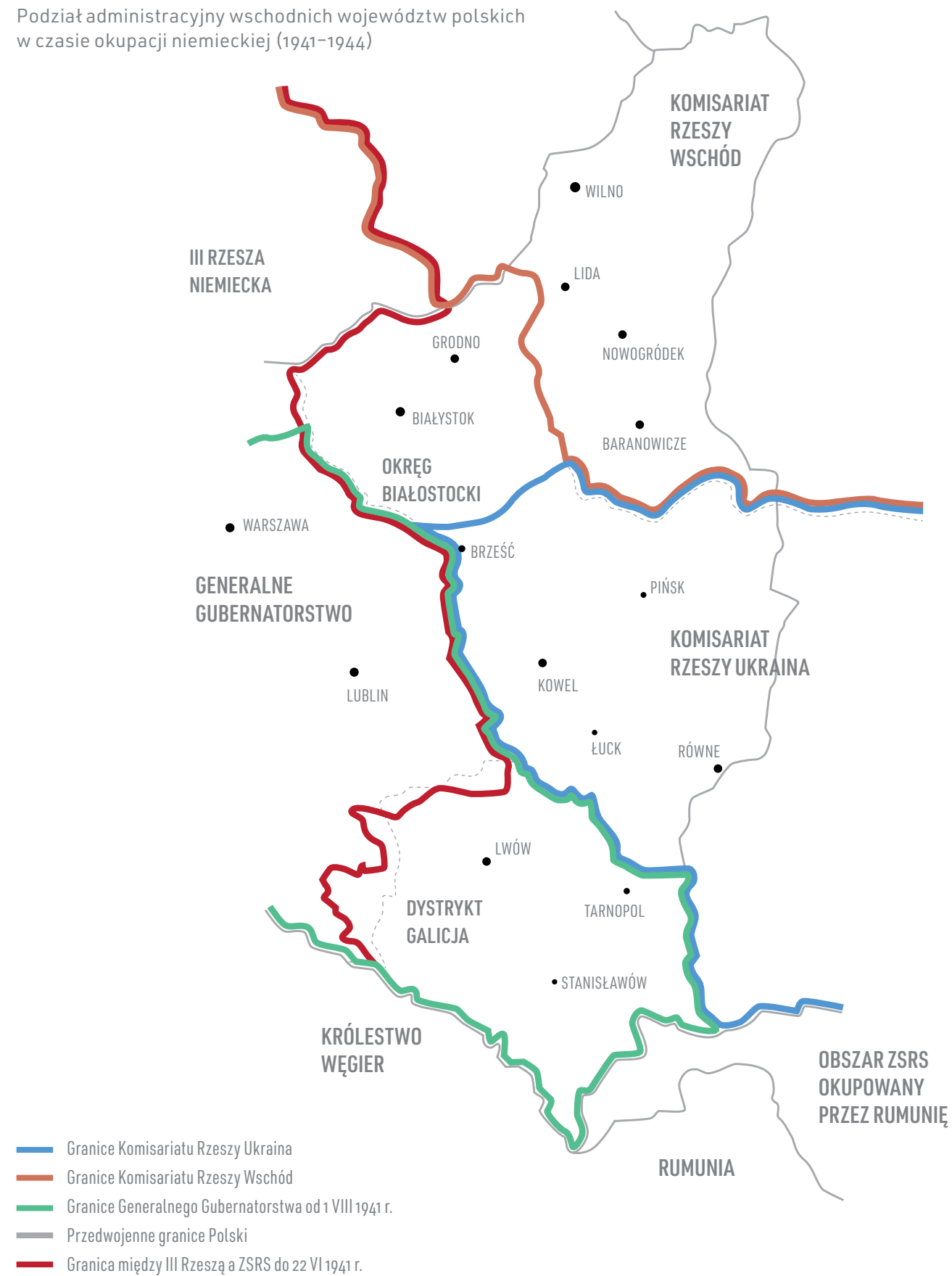
poważne niedobory kadrowe – polscy urzędnicy byli w dalszym ciągu wykorzystywani w lokalnej administracji.

Za bezpieczeństwo na okupowanych terenach odpowiadały struktury policji niemieckiej i oddziały SS wspierane przez lokalne formacje pomocnicze. Dodatkowo niezależnie funkcjonowały także oddziały Wehrmachtu. Ich liczebność i możliwość działania znacząco wzmocniono jesienią 1943 r. – w związku z aktywnością podziemia sowieckiego i polskiego oraz przygotowaniem zaplecza dla zbliżającego się frontu. W zapewnienie bezpieczeństwa nad okupowanymi ziemiami były zaangażowane znaczne siły. Obszary te miały strategiczne znaczenie dla zaopatrzenia oddziałów niemieckich walczących z Armią Czerwoną. Przez polskie województwa wschodnie przebiegały najważniejsze szlaki komunikacyjne. Oprócz tego to tu – latem 1941 r. i od jesieni 1943 r. – znajdowały się magazyny paliwa i zaopatrzenia, szpitale oraz miejsca przeznaczone dla żołnierzy znajdujących się poza strefą walk.

W latach 1941–1944 podstawy niemieckiej polityki okupacyjnej na terenie polskich ziem wschodnich były zbieżne z ogólnymi założeniami przyjętymi wobec zajętych obszarów ZSRS. Wynikały z przyjętej w okresie międzywojennym ideologii NSDAP, która zakładała stworzenie przestrzeni życiowej na potrzeby III Rzeszy. Działania zaplanowano na wiele lat. Miały one być realizowane także po zakończeniu wojny. Już w czasie okupacji przeprowadzono szereg akcji nawiązujących do tego projektu znanego jako Generalny Plan Wschodni. Okupacyjna rzeczywistość na tych terenach wyglądała inaczej niż w teorii, gdyż wcześniejsze plany trzeba było poddać poważnej weryfikacji. Pozostawanie tych obszarów pod zarządem kilku struktur administracyjnych, różne postawy ludności, a także odstępstwa od przyjętych planów, wynikające z lokalnej specyfiki lub samodzielności miejscowego przedstawiciela władz okupacyjnych, powodowały, że zarówno pod względem organizacyjnym, jak i ideologicznym warunki panujące na tych terenach były niejednolite. Na drodze do urzeczywistnienia planów geopolitycznych stanęła potrzeba zaangażowania w system władzy osób i środowisk, które podjęłyby się współpracy z okupantem. Kolaboracjonizm jest zjawiskiem złożonym i obejmuje różne sfery życia. Wśród typów kolaboracji znajdują się m.in.: wojskowa, polityczna, administracyjna, ekonomiczna, religijna, kulturowa. Do szczególnych przejawów aktywnego kolaboracjonizmu zaliczana jest kolaboracja wojskowa, która polega na współpracy z władzami okupacyjnymi w jednostkach wojskowych, policji pomocniczej, w strukturach wywiadu i kontrwywiadu oraz grupach dywersyjnych. Warto zaznaczyć, że kolaboracja ta przybierała różne oblicza – w zależności od okupowanego regionu wschodnich województw, narodowości oraz ambicji politycznych miejscowych liderów. We współpracę z okupantem w szeregach oddziałów wojskowych, formacji policyjnych oraz innych struktur pomocniczych zaangażowani byli szczególnie Ukraińcy, Białorusini i Litwini biorący udział w walkach z sowieckimi i polskimi oddziałami partyzanckimi, pacyfikacjach i obławach oraz innych zadaniach związanych

z polityką terroru. W szeregach niektórych oddziałów policji pomocniczej okresowo znaleźli się także Polacy. Służyli oni w tych formacjach na podobnych zasadach jak funkcjonariusze powołanej przez Niemców polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa (niem. polnische Polizei im Generalgouvernement).

Podział administracyjny wschodnich województw polskich w czasie okupacji niemieckiej (1941–1944)

Niemiecka jednostka pancerna w czasie postoju na głównym placu Różan, w okolicach Brześcia. Okupowana Polska, czerwiec 1941 r. (autor: NN; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku)

Brama powitalna przygotowana przez mieszkańców wsi znajdującej się na trasie przemarszu oddziałów Wehrmachtu. Ludność cywilna, cierpiąca w powodu sowieckiego terroru, nie znając warunków panujących w GG, oczekiwała, że przybycie niemieckich oddziałów poprawi jej sytuację. Okupowana Polska, lato 1941 r. (autor: NN; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku)

Obalenie pomnika Lenina – znajdującego się na placu Antoniego Tyzenhauza w Grodnie – obserwowane przez odpoczywających żołnierzy niemieckich i miejscową ludność. Okupowana Polska, lato 1941 r. (autor: NN; Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne)

<

Przygotowania do obalenia pomnika Lenina znajdującego się na terenie parku przy pałacu Branickich w Białymstoku. Miejscowa ludność pracuje pod nadzorem żołnierzy niemieckich. Okupowana Polska, czerwiec-lipiec 1941 r. (autor: Röder; Bundesarchiv w Koblencji)

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział 1. Nowy porządek okupacyjny	8
Rozdział 2. Terror i eksterminacja	30
Rozdział 3. Opór	64
Rozdział 4. Życie codzienne	84
Rozdział 5. Ofensywy Armii Czerwonej w 1944 r. i akcja „Burza”	114
Zakończenie	138
Bibliografia	142
Słownik	146

RECENZENT

dr hab. inż. Witold Mędykowski

REDAKTOR PROWADZĄCY

Agata Piedziewicz

REDAKCJA

Natalia Maliszewska

KOREKTA

Joanna Cybula

PROJEKT GRAFICZNY

tatastudio

NA OKŁADCE

Oficerowie i podoficerowie policji niemieckiej oraz członkowie białoruskiej policji pomocniczej w Lubczy koło Nowogródka. Okupowana Polska, 1942–1943 (autor: S. Siwko; Narodowe Muzeum Historyczne w Mińsku)

ZDJĘCIA ZAMIESZCZONE W PUBLIKACJI POCHODZĄ ZE ZBIORÓW

Białoruskiego Państwowego Archiwum Kinofotofonodokumentów w Dzierżyńsku; Bundesarchiv w Koblencji; Centralnego Państwowego Kinofotofonoarchiwum im. Pszenicznego w Kijowie; Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego; Kompleksu Memorialnego „Twierdza – Bohater Brześć”; Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku; Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Nowogródku; Muzeum Krajoznawczegow Baranowiczach; Muzeum Krajoznawczego w Brzeżanach; Muzeum Krajoznawczego w Iwano-Frankiwsku; Muzeum Krajoznawczego w Równym; Muzeum Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w Mińsku; Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Berezie; Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Lubomlu; Muzeum Okupacji i Walk o Wolność na Litwie; Muzeum Polesia Białoruskiego; Narodowego Muzeum Historycznego w Mińsku; Ośrodka Karta; Studium Polski Podziemnej w Londynie; Ewy Siemaszko; Jacka Iwulskiego oraz z domeny publicznej

WYDANIE I

Copyright © 2021 by Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

ISBN 978-83-65957-36-8

WYDAWCA

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku
pl. W. Bartoszewskiego 1, 80-862 Gdańsk
tel.: +48 58 766-83-63
e-mail: wydawnictwo@muzeum1939.pl
www.muzeum1939.pl

DRUK I OPRAWA

.....

